

Kõik ühe ja üks kõigi eest kakskümmend aastat hiljem¹

KLEN JÄÄRATS
Riigikantslei Euroopa Liidu
asjade direktor

Ajutiselt katkenud vabadused ja sulgunud piirid hakkavad Euroopas avanema, nüüd tuleb luua uus koostööstandard, et Euroopa ja maailm saaks jälle toimida. Kas Minerva öökull lendab taas?

„Meil on põhjust uskuda, et praegu toimuv Euroopa ühinemine on kõigist sellistest ajaloolistest püüetest kõige parem ja kõige püsivam. See ühinemine sisaldab kõige enam vaba tahet ja osapoolte koostööd. See ühinemine on kõige mitmekülgsem ja tasakaalustatum. Selle eesmärk on mitte üksikute, vaid paljude heaolu, mida aitab saavutada lõimumine nii vaimu kui võimu tasandil.“ President Arnold Rüütel, 1. mai 2004. (Rüütel 2013, 255–257)

Kõik möödub ja möödunu muutub luggedeks, pidavat olema Iraagi vanasõna, mida hiljuti tsiteeris mulle üks Prantsusmaal Marseille's elav Iiri orientalistist sõber. Kuid mis on need lood, kui 2024 saab mööda järjekordne poliitiline tsükel ja Euroopal tuleb taas valijatega kohtuda? Mis on need lood, mida meist räägitakse, kui järjekordne kriis COVID-19 pandeemia näol möödub? Kas sünnivad uued lood ja

lõpevad vanad või jätkuvad katkenud lood, teemad, probleemid, plaanid, strateegiad ja ärimudelid lihtsalt samast kohast, kus nad katkesid ja naaseb *status quo ante*?

24. aprillil, kui ma sellele loole punkti panin, on seda väga keeruline ennustada. Alles eile lõppes Euroopa Ülemkogu juba neljas videokonverents peatselt esitatava ja mahult senisest suurima Euroopa Liidu (EL) kriisieelarve teemal, milles oli juba tunda koroonaväsimust ja inimlikku soovi võimalikult pea taas asju arutada, aga ka lihtsalt kokku saada. Euroopa Keskpanka president hindas Euroopa Liidu majandusliku sekkumise kogumõju juba ligi nelja triljoni euro suuruseks, seda vaevalt kuu-poolteist peale kriisi puhkemist. Hetkeseis võimaldabki juba olla mõnevõrra optimistlik ning arvata, et tegemist oli mitte kiriku-, aga häirekel-laga, mis näitas meile kätte nõrgad kohad, aga ei surunud põlvile, tuues kaasa püsiva katkestuse. Põhiline on muidugi mõista, mida on siit kriisist võimalik õppida peale selle, mis on niigi ilmselge. Et meie loomulikud ja ka kätte võidetud vabadused ja õigused ongi haprad ning seda ka siis, kui mängureeglid ise ja institutsioonid on tugevad. Et eelhoiatuse, valmisoleku ja süsteemi puudumisel või puudulikkusel

¹ Artikkel väljendab autori isiklikke vaateid.

on erakordselt kõrge hind ja ilmselt märksa kõrgem kui ennetuse hind. Küllap selgub hiljem ka see, et valmisolekuta reageeri(si)me üle, sest valmisolek on ju see, mis võimaldab anda mõõdetud ja doseeritud vastuse. Loomataud meid enam rivist välja ei vii, ka finantskriis mitte ja kes üldse enam mäletab Euroopa Liidu kohest reaktsiooni Kreeka-Türgi piiril toimuvale hübriidaktile vahetult enne viirusepuhangut? Kes mäletab veel Brexitit ja seda, kuidas Euroopa seisis ühtselt iirlaste õiguse eest oma saarele mitte uut Hadrianuse müüri ehitada? Küllap on meil peatselt olemas ka süsteem, et mitte lasta end meeleheitele viia inimestele levivast viirusepuhangust. Siit võib vaid edasi fantaseerida nende asjade üle, mida meil veel ei ole, aga koostöös olemas peaks, ja ehk mitte ootama ära kogemuse ootamatut saabumist.

***Euroopa tõeline rikkus
väljendubki
mitmekesisuses,
kus erinevuse sallimine
ja austamine on
ühendav poliitiline idee.***

IN VARIETATE CONCORDIA

Mõnda aega imestasid paljud, kuidas mitte keegi – isegi mitte Ameerika Ühendriikide Luure Keskagentuur – ei suutnud hoolimata maailma parimate ajude ja võimete rakendamisest ette näha oma geopoliitilise põhiriivaali Nõukogude Liidu kokkuvarisemist. Õnneks võime tagantjärele kergendatult hingata, et see läks impeeriumide loomise ja lagunemise ajalugu arvestades

kokkuvõttes väga väheste ohvritega. Hiljem on toimunud lugematu arv sündmusi, mille mustaks luigeks pidamine tundub tagantjärele üpris küsitav ja mis veidi lähemal vaatlusel oleksid pidanud olema aimatavad. Me suudame vaevalt veel mõista, kuidas sai juhtuda üleilmne finantskriis, mille majanduslikke järelmõjusid olime alles selja taha jätmas. Küll sai silmale nähtavaks vastastikmõju. Nüüd asendus järjekordne liblika tiivalöök nahkhiire omaga, mille tulemusi jälgisime üheskoos õhtustest uudistest ega suutnud seejuures ette näha, et Wuhani provintsis toimuv kordub peatselt meie koduhoovis, kui me otsustavalt ei tegutse. Me ei tegutsenud, ja praegu on raske veel vastata küsimusele, kas ja millal viirus saab seljatatud või me õpime sellega elama ja kohaneme. Kuid erinevalt sisenemiskavast on koordineeritud väljumisstrateegia meil juba olemas (Euroopa Ülemkogu 2020). Samuti ei tea me veel kaugeltki, kas hangunud seisundisse sunnitud majandus astus viis, kümme või enam aastat tagasi ja kui kiirelt see on taaskäivitata, sest maailm on vahepeal muutunud külast taas pöörlevaks ja tiirlevaks planeediks, milles aga üleilmastumiseks tituleeritud ringlus on peatunud. Meile meenutati, et üleilmsed tarneahelad on haprad ja haavatavad, et kapitalil on rahvus ja tootmine asub riigi piirides, mitte „maailmas“ ning riigid on isekad ja, tuleb välja, et ka Hobbesi Leviathan on täie tervise juures. Ka Euroopa Liidust näotut ja nimetut võimu- ja bürokraatiatonti maalivad poliitilised jõud said endale ilmse kinnituse, et tegemist on siiski rahvusriikide kaugele arenenud koostöövormiga, mis ei ole muutnud olematuks seda, ülekantud tähenduses, kes on majas peremees ja kus asub sakstekamber. Ka väited justkui ei kõlbaks või sobituks Eesti rahvusriigi mudel Euroopa Liitu, on lihtsalt eluvõõrad arvamused ning Euroopa loomise, ideeliste aluste ja ka kulgemise loo suhtes täielikult ignorantsed. Selle mõistmiseks tuleb vaid avatud silmadega Euroopas ringi käia ja

Euroopa kaitsekoostöö (PESCO) heakskiitmisel tehtud pressikonverentsil 15. detsembril 2017 astusid üles Euroopa Ülemkogu eesistuja Donald Tusk ja sõjaväelaste poolt kindral Terras.

Foto: Tauno Tõhk (EU2017EE), Välisministeerium

seda rikkalikku, mitmekesisist ja ennekõike rahulikku kultuuride ja keelte koosseksis-tentsi tunnistada. See taotlus väljendub ka Euroopa Liidu tunnuslaususes – „Ühinenud mitmekesisuses“ või ka „Ühtsus mitmekesisuses“ (ld k *In varietate concordia*, ingl k *United in diversity*) –, millesse on kätketud Euroopa Liidu paljukultuurilisuse ja ka individuaalsuse kui rikkuse alusidee, seda vastandina kultuurilisele, poliitilisele või muule kollektiivsele ühetaolisusele. Demokraatia ja õigusriikluse püüdlus ning selle ümber ehitatud reeglite ja institutsioonide kaitsevall väljendab ja kaitseb samasugust poliitilist ideed. Seega Euroopa identiteedi tõeline rikkus väljendubki õiguslikult kaitstud mitmekesisuses, kus erinevuse sallimine ja austamine on ühendav poliitiline idee. On võimalik ühtaegu olla eestlane ja eurooplane, sest need ei ole üksteist välistavad või üksteisele vastanduvad sümbiootilised identiteedid, vaid perekondlikud kultuurilised sidemed.

Siit ka eesti keeles halvasti eristuv, aga oluline vahetegu igati euroopaliku isamaa-armastust pühitseva rahvusluse ning selle vastandina erinevust välistava ja end teiste arvel upitava marurahvusluse vahel. Ka Eesti riikluse alusmüüris peegeldub selline väärikas püüdlus sünniaktis endas – „Manifest Eestimaa rahvastele“. Ühendavaks ideeks ei pruugi seega olla vaid vaateleja maailmamudelisse sobituv ühetaolisus. Iseasi on muidugi, kas ja kuidas muutus ja on muutunud Euroopalt maailmale kingitud avatud rahvusriik Lääne-Euroopas sel ajal, kui meie oma oli vangistatud kurjuse impeeriumi laagrite süsteemi. Igatahes on rahvusriik Euroopa Liidu konstitueeriv element ja selle põhiline tunnus ning rahvuslik ja keeleline mitmekesisus on üks selle peamisi väärsusi. Tahe painutada eurooplaseks olemine üheks valikuks, süsteemiks või numbriks võib hoopis moonutada kahtlasevõitu katseks meenutada eurooplastele nende

imperiaalset ajalugu. Kaitstud mitmeke-sisus kaitseb Euroopat ka iseenda ajaloo kõige mustemate peatükkide korduse eest.

Kui Euroopa Liidu loomine päästis rahvusriigi idee ilmasõdade marurahvusliku vennatapuga ilmsiks tulnud moraalsest pankrotist ja andis demokraatliku rahvusriigi vormile uuesti õigustuse, nagu väidab tuntud Inglise ajaloolane Alan Milward (2000), siis kriisis päästavad liikmesriigid omakorda Euroopa Liidu ja see ilmselt jääb nii, kuni riikidel jätkub koostöötahet. Ameerika ajaloolane Timothy Snyder siiski hoiatab meid rahvusriigi müüdi üleekspluateerimise eest Euroopa loomisloos, sest muru ei olnud enne rohelisem ega taevas sinisem ning ka lokaalsed koloniaalsõjad jätkusid peale teist ilmasõda dekoloniseerumise käigus. Euroopa on Snyderi arvates just suurriikide impeeriumide järgne olemise viis, mis on end rahu, demokraatia ja heaolu näol tõeliselt hästi ära tasunud (Snyder 2019). Ida-Euroopa „veremaade“ (Snyder 2011) koloniseerimise ajalugu on üldse üks vähe lahti seletatud, räägitud ja teadvustatud peatükke Euroopa ajaloos, kuigi see on just 2004. aasta 1. mail saabunud suure lepituse taust. Kõik endised impeeriumid Euroopas ei ole seda kogemust enda jaoks selliselt lahti mõtes-tanud ja elavad koloniaalhiilguse igatsuses, sest ei suuda hakkama saada teistsuguse oleviku ja tulevikuga. Ja selles on endiselt just peamine oht rahule Euroopas. Marurahvuslikud tapatalgud kontinendil elavate vähemuste suhtes, uneskõndimine sõtta, väsinud valitsemiskorrad, impeeriumid ja kolonialism on kõik need nähtused, mille põhjal on võimalik mõista, miks on rahu olemuslikult just nii sügaval Euroopa enda geneetilises koodis ja kuidas Euroopa Liit on olnud viis sellest vallutuskirest üle saamiseks, luues samas uue raamistiku Euroopa riikide rahulikuks elukorraldu-seks. Seetõttu on ühtsus ja solidaarsus Euroopa Liidu nurgakivid, sest see on koostöömudel, kus naabrile ei saa isekalt selga keerata ja tema selja taga kraavi täis

ajada. Kinnituse kõige loodu lõplikkuse kohta said siit kriisist kindlasti ka inimesed, kes on seni arvanud, et ajalugu ei saa korduda ja võimalus kogu Euroopas elada, õppida, töötada, luua, ideid vahetada või muul viisil ennast teostada on jumalast antud ja mitte inimese loodud. Piisab vaid mõnest tikutõmbest ja seda kõike ei ole enam – juhtme tõmbavad seinast ja tuled kustutavad ikka need, kes selle tule põlema panid. Mida kauem kestab eriolukorrapoliitika erandlikkus, seda nõrgemaks muutub koostöö ja seda suuremaks muutub killustumise tõenäosus ka tsivilisatsioonide murdejoonte sisse jäävatel aladel. Seega Euroopa Liidus ei juhtu endiselt midagi ilma liikmesriikideta ega kesta midagi ilma institutsioonideta nagu ütleb juba kulunud Euroopa vanasõna.

Euroopa Liit ei ole inimeste teadvuses ilmselt ammu enam pelgalt turg, sest rändesurve on teinud päevselgeks, et Euroopal on kontrollitav territoorium ja on piir, mitte pelgalt turg ja turvavaravad. Maidanil lehvitud ja mujalgi lehviv Euroopa Liidu lipp on teinud temast vähemalt väljaspool Euroopa Liidu piire vabadust ihkavatele inimestele poliitilise sümboli. Soov liitu kuuluda ei ole hoolimata Brexitist vähenenud, pigem kasva-nud, mis sest, et Kriisi-Kassandrad ei jäta kasutamata võimalust kraaksuda iga kriisi alguses Euroopa ühisprojektile surma. Finantskriis tegi nii otse kui ka kaude ilmselgeks, et Euroopa Liidu kodanikud ei ole pelgalt passiivsed liikmesriikide koda-nikest tarbijad, vaid ootavad Euroopalt poliitilisi lahendusi, koostööd, otsustavust ja ka solidaarsust. Ühised Euroopa konsu-laarvõrgustiku jõupingutused töid sulgu-vast maailmast tagasi kümneid tuhandeid Euroopa kodanikke ja need samad kodanikud saavad iga kümne aasta tagant valida Euroopa Liidule uued juhtorganid. Ka otsene poliitiline koostöö Euroopa poliitiliste perede vahel veidi igapähe asi, vastastikku mõjutav ja üha olulisem, sest ta mõjutab omakorda poliitilist tasakaalu Euroopas. Kõige ilmsemalt näitab seda

Euroopa Parlamendi liikmete poliitiline reiting, mis üha kasvab ja on hüppelauaks tipp-poliitikasse nii liikmesriigis kui ka Euroopas. Möödas on muidugi aeg, kus Euroopa Komisjoni president luges homimikukohvi ja sarvesaia kõrvale läbi kõik Euroopa lehed kõigis Euroopa keeltes. Ent sama ilmselge on ka asjaolu, et võrgustunud ühiskonnas ei aja keegi liikmesriigi sees ainult oma kodanikega salajuttu, vaid arvamused ja uudisväli on muutunud märksa suuremaks kui koduküla poe taga juhuslikult poetatud sõnad. Nii võib euroala ühe rahandusministri mõtlematu purtsatus Euroopa ühes otsas üpris kiiresti tõsta või langetada euroala teise rahandusministri laenukulusid Euroopa teises otsas. Samas on meil ka juba kriisides karastunud ühisraha ja keskpank, mis ei ürita ainult taltsutada inflatsioonihüdrat, vaid on „valmis tegema kõik, mis vajalik“ ja isegi veidi enam, nagu taas näitab kiire turvavõrgu laialilaotamine koroonakriisis ja täiendav varaostuprogramm (PEPP). Nüüd toetab seda ka möödunud kriisi tulemusena pangandusliidu näol loodud lisaturvavõrk, mis aitab hoida nii kodanike sääste ja laenupuhkuseid kui ka ettevõtete eluspüsimist. Optimaalne valuutaliit ei ole seega üksnes majandusteoreetiline mõttekäik, vaid tugeva poliitilise laenguga solidaarsuse väljendus Euroopa kodanikele ning piksevarras kriisis. Kui Euroopa Keskpanga president räägib, siis turud kuulavad. Euroopa on seetõttu heas mõttes muutunud sisepoliitikaks, ta ei seisa enam püha ja puutumatusena väljaspool kiitust ja kriitikat ega ka täiesti normaalset poliitilist võitlust ilmakaarte ja ilmavaadete vahel. Euroopa on muutunud ideest ja turust konkreetseks poliitiliseks faktiks ja meie igapäevaelu osaks, sest tal on territoorium ja piirid, kodanikud, demokraatlikult valitud poliitikute juhitud institutsioonid ja ka arenev avalik ruum ja *polis*. Seetõttu ei saa Euroopa kõnetada mitte ainult meie taskut või mõistust, aga peab ka soojendama meie südant, sest valimiskasti juures annavad kodanikud

ennekõike südamehääle, sest reaalse ja paberil eksisteeriva Euroopa erinevuse määrab see, mis toimub rahva südames ja peades“ (Middelaar 2014). Seega on Euroopa Liidu ainukordsel mudelil juba üpris palju neid tunnuseid, mis võiks Prantsuse president Macroni sõnadega kokku anda „Euroopa suveräänsuse“ mõõtme.

KODANIKE EUROOPA: JÄÄGEM EESTLASTEKS, AGA SAAGEM KA EUROOPA KODANIKEKS?

Kasutades Euroopas sõna „kodanik“, ei mõtle me Euroopa kontekstis endast enamasti mitte kui poliitiliselt konstitueerivast jõust ja kõrgema võimu kandjatest, aga ikka ja ennekõike oleme

*Euroopa ei saa kõnetada
ainult meie taskut
või mõistust, ta peab
soojendama
ka meie südant, sest
valimiskasti juures
annavad kodanikud
ennekõike südamehääle.*

harjunud kodanikke käsitlema majanduslike üksuste ning poliitika ja koostöö objektidena. Meenutame siinkohal, et Euroopa Liidu konstitueerivaks jõuks on rahvusriigid ja seega on ka kodanikud liikmesriikide kodanikud, kes omakorda konstitueerivad rahvusriike. Kodanike tahet väljendab Euroopas ennekõike seega demokraatlikult valitud liikmesriikide

valitsuste päevapoliitiline enamus, mis suurel osal juhtudel otsustab konsensuslikult. Pinge riikide Euroopa ja kodanike Euroopa vahel on muidugi üks püsivamaid ja leiab aset pea iga õigusakti ja veel enam valimisperioodi vältel, sest on muuhulgas küsimus sümboolsusest, legitiimsusest ja ka võimust. Nüüdseks on Euroopa igapäevaelus need poolused õiguslikult tasakaalustatud, kuivõrd kodanike otsevalitud Euroopa Parlament on seadusandlikus protsessis võrdne otsustaja liikmesriikide esindajatest koosneva nõukoguga. Meenutame, et nii riikide kui ka kodanike Euroopa institutsioonidel on üks ühistunnus ja nimelt, et väkeriigid on neis kõigis proportsionaalselt ülesindatud. Otse valitud Euroopa Parlamendil võttis selle – et Euroopa institutsioonidel oleks otsesuhe üldsusega – saavutamise ligi neli kümnendit poliitilist võitlust. Samasugused protsessid on aset leidnud ka liikmesriikides, kus rahvusparlamentide roll valitsuste töö suunajana on ajas järjest kasvanud nii sisult kui ka mahult ega piirdu sugugi vaid valitsuse töö kontrollija funktsiooniga. Seega on arutelu „Euroopa asjade“ üle igapäevane ja kohati vähemalt sama kirglik kui riigi igapäevaelu puudutavate küsimuste arutamine. Rahvusparlamentidele antud võimalus tõsta üheskoos teiste rahvusparlamentidega punast kaarti, kui algatus riivab lähimuspõhimõtet, on piiranud rahvusparlamendi rolli otsesuhtluses ennekõike kontrolliva ja tasakaalustava suhtena Euroopaga, kuid jätnud ilma võimalusest olla algatajaks (roheline kaart). Samamoodi jätkab võitlust algatusõiguse eest ka Euroopa Parlament, kelle mõtteid on Euroopa Komisjoni president Ursula von der Leyen lubanud senisest enam arvestada ka komisjoni algatusõiguse teostamisel. On üpris tõenäoline, et eelseisval perioodil sünnib ühest või mitmest Euroopa kodanikualgatusest esimene õiguslik ettepanek.

Euroopa Liidu alusleping ütleb alates Maastrichti lepingust (1993)

ühemõtteliselt, et Euroopa Liidu kodakondsus on kõigil liikmesriikide kodanikel ehk kes on liikmesriigi kodanik, on ka Euroopa Liidu kodanik ja vastupidi. Samas puudub Euroopa Liidu kodakondsusel suurel määral iseseisev tähendus peale konsulaarkaitse ja piiratud valimisõiguse. Euroopa Liidu leping lisas sellele üpris kaasaegse ja mahuka Põhiõiguste Harta (Euroopa Liidu ...2012, 391–407), mis küll tagab kodanike põhiõigused ja vabadused, aga on siiski piiratud kohaldamisalaga, sest piirdub Euroopa õigusega ega laiene riigisisesele õigusele. Kodanike käsitlemine Euroopa Liitu konstitueeriva elemendina, osana selle alusmürist, on korduvalt takerdunud, viimati põhiseadusliku leppe (2005) arutellusse. Küllap tuleks oma topekkodakondsuse – Eesti ja Euroopa – teadvustamine isegi bordoopunast passi juba paar kümnendit taskus kandvale eestlasele veel praegugi üllatusena. Eurobaromeetri uuringud näitasid 2019. aastal siiski, et kokku 73 protsenti eurooplastest ja sealhulgas 79 protsenti eestlastest tunnevad end Euroopa Liidu kodanikena (vt Standard Eurobarometer 91). 1989. aasta vabanemislaine murrangulised sündmused aga kannustasid Euroopa poliitilist integratsiooni – sest see tõi muuhulgas kaasa Euroopa ühe suurema tüliküsimuse ehk „Saksa küsimuse“ põlevatalt päevakorda tõusmise –, sünnitades nii Euroopa Liidu, ühisraha euro kui ka Euroopa Liidu kodakondsuse. Ajaloolisest perspektiivist oli taas just 2004. aasta eesootav suur vabaduslaine ehk laiendamine huvitaval kombel see päästik, mis kannustas arutelu kodanike rolli tugevdamisest ning mille töös osalesid esmakordselt uued liikmesriigid. Ka oli rahvas ise see, kes moodustajariikide Hollandi ja Prantsusmaa referendumil oma õiguste kasvatamisele vee peale lasi, küll ignoreerides Hispaania ja Luksemburgi selleks ajaks toimunud positiivseid referendumitulemusi. Riigikogu ratifitseeris Euroopa põhiseaduse lepingu Euroopa päeval, 9. mail 2006.

Ühendkuningriigi peaminister Theresa May saabub Tallinna Digisummitile 29. septembril 2017

Foto: Aron Urb, Välisministeerium

BREXITI PEAMINE ÕPPETUND

Käimasolev Ühendkuningriigi Euroopa Liidust lahkumise protsess (nn Brexit) näitab kõige selgemalt, et Euroopa Liidu kodanikud ei ole siiski palju enam kui liikmesriikide kodanikud. Ka see osa brittidest, kes tahaks olla ja jääda, peab peale poolsajandit nauditud erioigusi aktsepteerima nende napi ülekaaluga tehtud otsust, kes seda ei soovi. Muidugi jäi endistele kodanikele alles õigus jääda elukohariiki, kuid opteerumise võimalust – valikut jääda Euroopa Liidu kodanikuks või vähemalt saada elukohajärgse liikmesriigi kodanikuks – ei ole kunagi isegi jutuks tulnud, mistõttu on paljud britid taasavastanud omi juuri teistes Euroopa riikides (sealhulgas, paradoksaalsel kombel, esilahkuja Nigel Farage). Euroopa Liidust lahkumise katkestus on seega vabatahtlik ja täielik, isegi kui see ei pea olema lõplik, sest alati jääb võimalus liikmesriigil naasta ja kodanikul naturaliseeruda.

Liikmesriik tõmbab seega stepslist ka oma kodanike kätte võidetud õigused Euroopas. Nii me räägimegi Euroopa Liidu kodanikest nelja Euroopa Liidu põhivabaduse – kaupade, teenuste, kapitali ja isikute vaba liikumine – ja seega majandusliku vahetuse kontekstis. Seetõttu mõtestame inimeste suhet ennekõike tsiviilõiguslike terminitega, kus me näeme end tarbijate, tööliste, teenusepakkujate, lepingupoolte, füüsiliste ja juriidiliste isikutena, andmesubjektide, lennureisijate ja hoiustajatena, õiguspärase ootuse kandjate ja õiguskindluse otsijatena jne. Ameerika filosoof Michael Sandel on viidanud turupõhise moraali piiratusele ning toonud välja paradoksi, et turukeskne mõtlemine on meid turumajanduse triumfi kaudu viinud hinnasildi- ehk turuühiskonda (*market society*), kus kõigel on hind (Sandel 2012; 2013). Ka Euroopa ühtsel turul oleksime kodakondsuseta veidi kui vennad ja õed, kus üksteisel' müüme oma usud ja tõesed,

nagu sedastab tuntud laulusalm filmist „Viimne reliikvia“. Meie suhe kodanikena Euroopa Liidu ühiste institutsioonidega on seni olnud passiivse võitu. Seetõttu on palju räägitud sellest, et Euroopa Liidu legitiimsus saabki peituda pigem tulemuse legitiimsuses ehk otsuste kvaliteedis, mitte niivõrd protsessi legitiimsuses ehk aktiivsuses osaluses otsustamises. Samas kui me kasutame aga terminit „eurooplased“, siis

***Distantseerunud suhe
kodanikega
teeb Euroopast
majandusliku hiiglase ja
poliitilise kääbuse,
sest väline tugevus
tuleneb sisemisest.***

näeme end ennekõike kultuurikandjatena ja mõtleme Euroopa vaimsele pärandile – tihti üpris vastuolulisele pärandile, sest selle osa on ka kolonialism ja vallutussõjad –, mille juured on lisaks kohalikule rahvuskultuurile ka sügavalt hellenismis, kristlikus kirikus ja Rooma õiguses (vt Brague 2018). Ükski haritud inimene Euroopas ei saa läbi elementaarsete taustateadmisteta, mõistmaks, et Euroopa oma praegusel kujul on ehitatud sellele vaimsele pärandile ja hilisematele valgustusaja ideedele. Meie vaimne ühtsus ja kultuuriline homogeensus eurooplastena on seega endiselt märksa sügavam kui vaid möödunud sajandi poliitilised ja õigustektid ja neile ehitatud õiguslik koetis. Sama kultuurilooline peegelpilt vaatab meile tegelikult vastu ka Eesti põhikorras, mis oma sajandale aastapäevale pühendatud

aastal paneb rõhku just põhiõigustele ja -vabadustele.

Hiljuti on kõige märkimisväärsema panuse selle poliitilise arutelu taaskäivitamiseks ja kvalitatiivseks muutmiseks programmiselt teinud Prantsusmaa president Emmanuel Macron. Tuues Euroopa Liidu kõnepruuki kodanikukesksed ja poliitilist sidet väljendavad terminid nagu „Euroopa suveräänsus“ (*la souveraineté européenne*) ja „Euroopa, mis kaitseb“ (*L'Europe qui protège*), on president ennekõike soovinud nihutada arutelu just nii-öelda Euroopa poliitilise subjeksuse ja Euroopa „majanduse, tööstuse ja sõjalise autonoomia“² suunas, aga samuti Euroopa kodanike konstitueeriva subjeksuse suunas. Et Euroopa Liit ei ole maailmas vaid turg ja standardite masin ning liidu kodanikud ei ole vaid liikmesriikide koostööviljade tarbijad, vaid võimukandjad ja arutelu aktiivsed osalised, kellel peab olema aktiivne roll Euroopa ühiskondlikus elus. Ilma kvalitatiivse nihketa subjeksuse skaalal on raske ette näha koostööd üpris keerulistel teemadel. Sellised teemad on näiteks siseturvalisus, kriiside lahendamise ja Euroopa sõjaline kaitse või Euroopa roll maailmas ehk välispoliitika oma erinevates tahkudes. Ilma kodanike aktiivse kaasamõtleamiseta Euroopa ees seisvate valikute üle on Euroopa demokraatia pidupäeva – ehk Euroopa Parlamendi otsevalimisi – raske näha millegi enama kui 27 riigi rahvusliku vestlusena oma rahvuslike huvide ja väärtuste üle Euroopas ja mitte ühise vestlusena ühistest probleemidest, huvide ja valikute üle. Sellises vestluses on rohkem monolooge kui dialooge ja monofooniat kui polüfooniat, samuti jääb Euroopa Liidu tegelikust tööst ja valikutest rääkimine tagaplaanile. Nii jäävad ilma valija tugeva mandaadita legitimeerimata Euroopa institutsioonide juhid. Seega ennekõike

² Euroopa strateegilise autonoomia kohta just kaitsevaldkonnas soovitan lugeda Rahvusvahelise Kaitseuuringute Keskuse analüüsi (Järvenpää et al. 2019).

just distantseerunud suhe kodanikega teeb Euroopast majandusliku hiiglase ja poliitilise kääbuse, sest väline tugevus tuleneb sisemisest ühtsusest. Seega kui püstitame küsimuse, miks ei tee Euroopa maailmas seda või teist või kus on Euroopa koht laua taga, siis peame paratamatult pöörduma tagasi küsimuse juurde poliitilisest mandaadist ja sellest, kas Euroopa on peegeldus vähimast liikmesriikide arvamuste ühisosast või saab ta olla sellest midagi enam? Loomulikult on seda küsimust üritatud viimastel aastatel käsitleda ka Euroopa Liidu tegevust suunavates strateegilistes dokumentides (nn Bratislava ja Tallinna tippkohtumistel käivitatud protsessid, Rooma deklaratsioon³, Euroopa Liidu strateegiline tegevuskava jne), mis ennekõike on võtnud aluseks kodanike mured ja vajadused, mida on uuritud ja tuletatud arvukates arvamusküsitlustest (ennekõike Eurobaromeeter). Selle tulemusel käivitati enne 2019. aasta Euroopa valimisi mitmeid aruteluformaate ja Euroopa poliitikaid tutvustavaid tegevusi, millest viimane on valimiste järel algatatud ja just nüüd käivituma pidanud Euroopa kodanike konsultatsioonid. Võib-olla osutuvad koroonakriisil ilmnunud probleemid ning oskus ja viis neid lahendada mitte ainult reaalsamas toimuvaks õppuseks, aga ka tõhusamaks viisiks pidada Euroopa kodanikega debatti selle üle, mida on Euroopa koostöö tugevusest või nõrkusest võita ja kaotada. Ent kõik need formaadid on pigem ültalt alla ettevõtmised ning lõpuks veidi sarnased ka institutsionaliseeritud ültalt-alla püüdlustele luua valimistel nn esikandidaadi süsteemi (*Spitzenkandidat*)⁴ või nn transnatsionaalseid valimisnimekirju

³ Euroopa Liidu siseturu rajanud Rooma lepingu 60. aastapäeva puhul Roomas toimunud tippkohtumisel 25.03.2017 kinnitatud deklaratsioon (Rooma deklaratsioon 2017).

⁴ Huviliste jaoks on suurepärase analüüsi sel teemal kirjutanud üks kõige kogenumaid tippkohtumistega seotud Euroopa Liidu ametnikke Jim Cloos (Cloos 2019).

kodanike enamaks kaasamiseks ja ühisaruteluks. Kui aga hoolimata heast tahtest osutub tegevus kodanike poliitilise kontrolli tugevdamisest pigem näiliseks, on üpris tõenäoline, et võõrandumine ja pettumus pigem kasvavad.

Seega vastus Jean-Claude Junckerile omistatud paradoksile, et nad (valitsejad) kõik teavad, mida on vaja teha, aga ei tea, kuidas seejärel saada tagasisovalitaks, on samavõrd paradoksaalselt peidus selles samas valemis. Seetõttu jääb demokraatliku süsteemi – nagu seda on Euroopa Liit – igaveseks ajaks igavesti suurimaks väljakutseks ja vajaduseks mitte teha vaid õigeid asju, aga teha ka asju õigesti. Järgmisteks Euroopa Parlamendi valimisteks vajame pikalt ette ühiselt kokku lepitud mängureegleid ja kokkuleppeid, et kodanike-Euroopa ei jääks taas alla koridoride-Euroopale. Need peaks andma kodanikele suurema läbipaistvuse ja otsustusõiguse Euroopa Liidu juhtimisel, mis ei ole ega näi sobinguna Euroopa poliitiliste perede või liikmesriikide tagatubades, aga on kodanike informeeritud valiku tulemus nende igapäevaelu märkimisväärselt mõjutada võivate sündmuste üle, sest vaid nii saab tekkida side valitute ja valijate vahel. Kui me just ei soovi mõelda mõeldamatust, peavad just Euroopa kodanikud „võtma kontrolli tagasi“ aga mitte Euroopast, vaid Euroopas. See võiks olla ka peamine Brexiti õppetund. Usun, et saame enamiku lugejatega, kes siiani on jõudnud, olla sama meelt, et õppiva poliitilise organisatsiooni olulisim komponent on (demokraatlikult) hästi tagasisidestatud poliitiline süsteem, ja nagu on teada, siis demokraatiast midagi paremat ei ole inimesed suutnud valitsemise süsteemina välja mõelda.

KESKKONNA- JA TEHNOLOOGILISE MUUTUSE KAKSISREVOLUTSIOONI VÄLJAKUTSE

Möödunud aasta juunis Euroopa Liidu valitsusjuhtide poolt Ülemkogus heaks kiidetud uues strateegilises tegevusavas

2019–2024 (Euroopa Ülemkogu 2019), mis on valitsusjuhtide strateegiliseks suuniseks edaspidisele tööle, öeldakse: „Kuna tehnoloogilised, julgeoleku- ja jätkusuutlikkuse probleemid kujundavad maailma ümber, peame leidma pikaajalisele, jätkusuutlikule ja kaasavale majanduskasvule uue aluse ning tugevdama ELis ühtekuuluvust,“ ning lisab sellele veidi hiljem, et „Euroopa vajab kaasavust ja jätkusuutlikkust, võttes omaks rohelisele

**Eesti eesistumisel
saavutatud kokkulepe
ELi kliimaeesmärkides
aastaks 2030 oli
kõige tähtsam meie
eesistumisel
kokkulepitust.**

majandusele üleminekust, tehnoloogia arengust ja globaliseerumisest tulenevad muutused, tagades samal ajal, et kedagi ei jäeta kõrvale“ (*ibid.*).

Kliimamuutused on vältimatud, küsimus on vaid selles, kui ulatuslikud ja pöördumatud need muutused saavad meie jaoks olema ehk kas nad jäävad pigem poolteise kraadi Celsiuse või pigem nelja kraadi Celsiuse piiresse (IPCC 2018). Kliima Maal on loomulikult oluline meie inimestena, sest meile liigina on planeedi praegune kliima just eluks eriti soodne, aga see ei ole isegi siin alati mitte nii olnud ja meie eksistents on üpris habras. Paraku oleme me ka ainus liik ajaloos, kes on suuteline oma elukeskkonna ise

põhjalikult nässu keerama. Kuigi paljudes keskkonnateemades nagu liigirikkus ja elurikkus üldse, muldade või ookeanide (sh Läänemere) seisund, kõrbestumine jne on optimismiks hetkel üldiselt vähe põhjust, annab optimistidele siiski veidi innustust teadmine, et osoonikihi kaitseks 1987. aastal Montreali protokolliga astunud sammud teatud tööstusgaaside asendamiseks (meenutuseks, et toona prognoositi 2/3 osoonikihi kadu aastaks 2065), on suutnud tagasi pöörata osooniaukude tekke. Loomulikult panustas Montreali protokoll ühtlasi kliimakaitseks, sest käsitletud osoonikihti lagundavad tööstusgaasid olid ühtlasi ka tugevad kasvuhoonegaasid. Siit ka kliimapoliitika tugev seos tööstuspoliitikaga, sest tulemuse saavutamist kliimapoliitikas võiks alustada nii tööstuse kui ka tarbijate valikutest, kuid küsimus on efektiivsuses ja sekkumine tööstuse poolel näib olevat mõjusam. Seejuures on tehnoloogiad selle muutuse saavutamiseks juba praegu olemas. Euroopa Liidu kliimapoliitika mõju on kindlasti kõikehõlmav, sest see on ka süsteemselt oluline ressursipoliitika ja peaks käima käsikäes teadus- ja innovatsioonipoliitikaga, sest mõjutab läbivalt enamikku meie elukeskkonda intensiivselt mõjutavatest sektoritest nagu energeetika, transport, põllumajandus, metsandus, elamumajandus, jäätmemajandus, tööstustootmine ja eriti energianten- siivsed tööstused jne. Suundumus puhtale energeetikale ja taastuvenergeetikale on ka hea väliskaubandusbilansile, kuivõrd enam kui pool (55% 2017. aastal) Euroopa Liidu energiatarbimisest on sõltuvuses kolmandatest riikidest. Arvestades imporditava fossiilse energia üldist päritolu, on sõltuvuse vähendamine ja uue sõltuvuse nurjamine arenguriikides ka hea välispoliitika. Koroonakriis on teravalt osundanud ringmajanduse tugevdamise vajadusele mitte vaid ressursisäästu ja aruka tarbimise seisukohast, aga ka hea majanduspoliitikana, sest katkenud on olulised tarneahelad ja toormega varustatus, mis küllap õige pea mõjutab

mitme tööstusharu tootmist ning taas- ja uuskasutus on vähemalt osaliselt lahendus sellele probleemile.

Euroopa Liit on seega esimene kontinent, mis tahab ÜRO üleilmse kliimapaneeeli (The Intergovernmental Panel on Climate Change, IPCC) viimase aruande mõjul jätkata juhtrolli maailmas, näidates oma eeskuju kaudu, et on võimeline senise 80 protsendi vähendamise asemel jõudma aastaks 2050. kliimanetraalsuseni (võrreldes 1990. tasemega). Loomulikult on eesmärgiks lisaks eeskujule luua ka motiveeriv keskkond ennekoike oma turujõu abil, et ülejäänud maailm selle missiooniga kaasa tuleks, sest isegi kui praegu domineerivad üleilmseid heitmeid suured tööstusriigid (sh EL piirkonnana), siis pingutus ka ettevaates peab olema üleilmne, et võidetut lihtsalt ei asendaks uued ja suuremad emissioonid. Eesti eesistumisel 2017 saavutatud põhimõtteline kokkulepe Euroopa Liidu kliimaeesmärgides aastaks 2030 oli ilmselt kõige tähtsam meie eesistumisel kokkulepitust. Nüüd tuleb see kokkulepe ilmselt uuesti lahti võtta ja tõsta veelkord ambitsioonikust, et saavutada süsinikuneutraalsus. Euroopa Komisjon on võtnud endale aega, et need stsenaariumid selle aasta jooksul läbi mängida ja teha põhjalikud mõjuhindangud, kas ambitsiooni tõstmine 40–55 protsendini on võimalik ja mis hinnaga. On ka ilmselge, et peamiselt Aafrika ja Aasia arengumaade tulevane kasv ei saa põhineda samasugusel mudelil nagu tugines tänapäevaste tööstusriikide energiamahukas ja loodust intensiivselt kasutav mudel, mis praeguse probleemi on suurel määral viimase 200 aastaga tekitanud. Siit tulenevalt on raske näha, et koroonakriis seda eesmärki suudaks oluliselt väärata, isegi kui mõned plaanid on aasta võrra nihkumas. 26. märtsi digiülemkogu asemel aset leidnud koroonakriisi videoülemkogu andis seetõttu komisjonile suunise rihtida majanduse taaskäivitamise kava lisaks ettevõtete ellujäämisele just rohelistele ja tehnoloogilistele

tulevikuväljakutsetele.⁵ Meenutuseks, et ka 2009. majanduse elavdamise kavas oli „kliimamuutused“ oluline märksõna majanduse elavdamiseks tehtavateks investeeringuteks, et sihtida 20 protsendi süsihappegaasi vähendamist aastaks 2020. (Komisjoni teatis... 2008). Mida rohkem me otsustamist edasi lükkame või anname järele kiusatusele taaskäivitada end keskkonna arvelt, seda rohkem tuleb see kaotatud maa ka hiljem tasa teha. Kuigi väärselt paika saanud Euroopa Komisjon alles alustas tööd, on esimese saja päeva jooksul täidetud lubadus esitada kavandid Euroopa Rohelise kokkuleppe kohta (2019; vt ka lk 95–104) ning õigusakti ettepanek muuta kliimanetraalsus aastaks 2050 kogu Euroopa Liidu õiguslikult siduvaks eesmärgiks (European Commission 2020), et luua selgus ja õiguskindlus ning viia jalalt-jalale tammuv arutelu vahe-eesmärkide, lahenduskäikude, tegevuskavade, teaduse ja tehnoloogiaarenduste pinnale. Kliimanetraalsus on Eestis saavutatav, nagu näitas Riigikantselei tellitud SEI Tallinn uuring (SEI 2019), kuid see on tänapäevaste tehnoloogiate pinnale jäädes üpris kulukas ja seetõttu on oluline, et märkimisväärne osa ka uue perioodi ELi vahenditest tehtavatest investeeringutest oleks suunatud süsinikuneutraalsusele.

Kliima-digitehnoloogia kaksisväljakutse lahendamise strateegia teine osa keskendub peamiselt sellele, kuidas võidelda Euroopale kätte koht tehnoloogilise päikese all. Eelmise teemaga on siin positiivne seos üpris ilmnene, sest ilma arvutusvõimsuse järjepideva kasvuta oleks ülalviidatud andmete saamine ja töötlemine ilmselt üpris keeruline ja pikaajaline, kui üldse mitte võimatu. Teiseks on see

⁵ „...Siiski peaksime hakkama ette valmistama meetmeid, mis on vajalikud meie ühiskonna ja majanduse normaalse toimimise ning jätkusuutliku majanduskasvu taastamiseks, muu hulgas integreerides rohelisele majandusele ülemineku ja digiülemineku ning võttes arvesse kõiki kriisist saadud õppetunde. Selleks on vaja kriisist koordineeritud väljumise strateegiat, põhjalikku majanduse elavdamise kava ja enneolematuid investeeringuid...“ (Euroopa Ülemkogu avaldus 2020, p 22)

Saksamaa kantsler Angela Merkel vaatab Tallinnas 29. septembril 2017 toimunud Digisummitil, kui kaugel on tehnoloogiateemad ja Saksamaa ELi eesistumine.

Foto: Annika Haas (EU2017EE), Välisministeerium

arvutusvõimsus aga efektiivsuse kasvata-
mise kõrval üha olulisem uus tööstuslik
emiteerija ja väärib tõenäoliselt suisa
eritähelepanu, sest andmete hõivamine,
vahetamine, töötlemine, ladustamine on
väga energiamahukas (ja võiks oletada, et
koroonakriis ka tublisti kasvanud võib-
olla ühena vähestest sektoritest). Ei ole
siis imestada, miks suurte andmekeskuste
asukohavalikul on eriti oluline taastuv-
energia olemasolu ja selle juurde rajamise
potentsiaal. Euroopa Liidu perspektiivis
saab muidugi tehnoloogilisele päikesele
viidata ka sõna otseses mõttes, sest
praeguse poliitilise tsükli lõpus võib see
paistma hakata, sest 2025. aastal üritatakse
käivitada teadus-tööstuslikku tuuma-
energia suurprojekti tulemusel valminud
reaktorit (ITER), mida on hellitavalt
nimetatud ka kunstpäikeseks. 19. veeb-
ruaril avaldas Euroopa Komisjon oma saja
päeva plaani raames uue andmestrategie
ning konsultatsiooniks valge raamatu
tehismõistuse arendamise kohta. Mõlemad

dokumendid ootavad põhjalikumat
arutelu, tagasiside tööstuselt ja ühiskond-
likelt organisatsioonidelt aga otsuseid ja
suuniseid riigi- ja valitsusjuhtide tasandilt,
kuivõrd ettevalmistused selleks katkesid
just kõige põnevamas kohas. Nimelt
märtsis toimuma pidanud kevadine
majandusele pühendatud Ülemkogu pidi
olema jätk 2017. Eesti eesistumise ajal
Tallinnas toimunud digitippkohtumisele.
Planeeritud ülemkogus, mille otsuste
kavandki oli juba üpris kaugele läbi
räägitud, pidi otsustatama Euroopa vastus
tehnoloogilisele väljakutsele, sealhulgas
küsimus suurandmete kasutamisest
ühiskonna hüvanguks, infoühiskonna
infrastruktuurist ja arvutusvõimsusest,
Euroopa tööstusandmete integreerimisest,
aga ka Euroopa digitaalsest identiteedist ja
digiallkirjadest. Just nimelt tööstusandme-
tes ja kõrgema lisandväärtusega vald-
kondades näeb Euroopa oma liidrirolli,
sest Euroopal on väga tugev tööstusbaas
ja ka valdkonna teadmismahukus. See

muidugi ei tähenda loobumist üleilmsete ja domineerivate platvormide reguleerimisest konkurentsioigusega ega ka nende õiglasest maksustamisest. Viimase osas on komisjoni president selgelt lubanud võtta otsustamine Euroopa kätte, kui üleilmset lahendust OECDs ei sünni. Kui kliimamuutuste teema puhul on Euroopa selgelt eestvedaja rollis kogu maailmas, siis tehnoloogilises võidujooksus oleme pigem jäänud sabassõrkijaks USA ja Hiina kõrval, kelle baastehnoloogiad ja suurplatvormid seda ilma valitsevad ning kes tehnoloogilist võidujooksu veavad. Ilma tehnoloogilise liidripositsioonita on aga raske ühe olulisema vestluse ja ideede eesliinil olla, sest seos tööstustehnoloogia ja teadmusühiskonna arengu vahel on olemuslik (Unger 2019). Hiljutisest arutelust infoühiskonna tulevase baastaristu (5G, 6G) üle joonistusid selgelt välja ka üpris suured majanduslikud, tehnoloogilised, aga ka poliitilised riskid. Seetõttu toob ka ülal viidatud Ülemkogu teekaart olulise märksõnana sisse „Euroopa digitaalse suveräänsuse“. Koroonakriis tõi veelgi enam ilmsiks, kui suur on meie sõltuvus suurtest mitte-Euroopa päritolu platvormidest ja kui embrüonaalne on siiski infoühiskonna arhitektuur. Mõlema viidatud strateegia ühisosa on see, et nad on majanduskasvu strateegiad, seega mitte ainult keskkonnakesksed ega tehnoloogia-kesksed strateegiad, vaid nende mõte on olla muutuse eestvedajate rollis ja vaa-delda neid muutusi ühiskonna ja väärtuste keskselt. Kaks viidatud väljakutset aitavad ka Euroopa Liidul end taas uuesti luua, kuid seda siis juba 21. sajandile omaste väljakutsete keskselt ehk siis selle sajandi ehitusklotsid ei ole niivõrd süsi ja teras kui taastuenergia ja andmed.

KRIISIAJASTU EUROOPA MAAILMAS: KRIISIKINDLUS, SÄILENÕTKUS JA „GEOPOLIITILINE EUROOPA“

Itaalia ajakirjanik Luigi Barzini küsis 1983. aastal ilmunud raamatus „The Europeans“: „Kas võib olla tösi, et enim arenenud,

särama löödud, kultuursed, viisakad ja intelligentsed inimesed on alati neetud? Mida parem on köök, seda kaitsetum ja õnnetum on kokk?“ (Barzini 1983). Barzini viitas oma küsimusega ajalooale, kus kõrgelt arenenud kultuurid olid pidevalt laastavate barbarite rünnakute all ega suutnud ka nende vastu koonduda, nagu juhtus Kreeka ja Itaalia linn- ja feodaalriikidega. Alltekstina küsib ta loomulikult, kas Euroopa jagab killustatuse tõttu kord nende saatust? Kas meid järjepanu kostitanud „välispäritolu“ kriisid – sõjalised kriisid Euroopa ida- ja lõuna-piiridel, finants- ja majanduskriis, rände- ja pagulaskriis(id), praegune COVID-19 pandeemia jne – tähendavad nüüd seda, et üleilmastumine tuleb ja on ikkagi võimalik tuubi sisse tagasi toppida? Kas väliskriis taandareneb sisetülks ja lõhub sisemise ühtsuse? Andes sellele nii positiivse kui ka negatiivse vastuse, tuleb sellegipoolest vastata ka küsimusele „kuidas“, sest riske arvestades samal viisil edasiliikumine ei näi kuigi tõenäoline. Kuivõrd autarkia tulemus oleks ühtlasi ka eriti pika sammu tagasiastumine heaolus ja ühiskondlikus arengus, siis heidaks sellise stsenaariumi arendamise lahenduste hulgast kõrvale. Samas tuleb teadvustada, et kõik viidatud kriisid on olnud süsteemset laadi. Küllap järgneb ka koroonakriisile küsimus vähemalt selle lahendamise käigus kuhjunud võlast, mis võib omakorda olla päästikuks järgmistele sündmustele ja muutustele. Seetõttu võib sõltuvalt kriisi lahendamise pikkusest silmapiirile ilmuda ka uues kuues pikaleveniv majanduskriis, mille selja taga võib omakorda seista ka järjekordne poliitiline kriis.

Nii 1929. kui ka 2009. aasta börsikrahide ja majanduskriiside kulg, pikkus ja nende negatiivne mõju rippusid reaktiivsest kriisist kriisile. Ka 2019. kriisi kulg ja sellest taastumine sõltuvad vastusest, ühisest vastusest, sest kriisi edasine anatoomia erineb suuresti ainult alguspunkti ehk põhjuse poolest. Poliitiliseks kasvada lastud kriis lõhub usalduse kodanike ja riikide vahel

ning ka riikidel omavahel. Kui kodanike toetus kriisi lahendajatele ja institutsioonidele raugneb, võidakse soovida üha mustvalgemaid lahendusi üha keerukamatele küsimustele. Ühes eskalatsiooniga kriisis väheneb kindlasti ka Euroopa ühtsus

***Juba kriisi algul tuleb
„mõelda mõeldamatust“,
näha ette astunud
sammude
süsteemseid tagajärgi
ja lahendustes
pidada silmas
ka „mõeldamatut“.***

ja võime pakkuda solidaarsust ja tuge üksteisele, samuti huvi ja võime naabruses ja veel enam maailmas toimuvast huvituda ning soov neid protsesse mõjutada, sest kaitsesse tõmbumisega süvenevad kindlasti ka isolatsioonistlikud tendentsid. Piirid kolmandatest riikidest naabritega on juba täiesti suletud ja meiega nabanööri pidi köidetud naabritel, kelle kaubandus ja seega ka majandus on meist tänu kaubalepetele üha sõltuvam, on seetõttu kindlasti juba palju raskem. Kas riigipiiride sulgemine, eriti Euroopa sisepiiride sulgemine, oli lihtsalt käepärane vahend parema puudumisel või efektiivne tõrjemeetod, on järgmise etapi analüüsi küsimus ja sisend järgmise kriisi tööriistakasti arendamiseks. Kuid nii nagu pagulaskriiside puhul, on see vähemalt osaliselt pigem viide ühise lahenduse puudumisele. On üpris tõenäoline, et kui mõned krabasid paanikahoos

maske endale, läks kuskil mujal olukord veel keerulisemaks ja kriis venis pikemaks. Asjaolu, kuidas lahendada vaktsiini ja vaktsineerimise küsimus, kui tekib võimekus vaktsiini toota, võib muutuda väga tähtsaks nii Euroopa sisemisele ühtsusele kui ka meie ihalusele muutuda „geopoliitiliseks Euroopaks“. Kuivõrd ka rahvusvahelises korras peegeldub loomulik õiguslik tõsiasi, et loodus ei salli tühja kohta, siis nii mõnigi naabreist on olnud sunnitud pöörduma Euroopa geopoliitiliste rivaalide Hiina või Venemaa poole. Nii pühimegi kiirustades laualt kannatlikult aastatepikkuse töö ja katamegi tihti seda enesele teadvustamatagi pidulaua pimeduse jõududele. Seetõttu on oluline juba kriisi alguses „mõelda mõeldamatust“ ehk näha ette, mis võib olla astunud sammude süsteemne tagajärg ning ehitada lahendusi, pidades silmas ka „mõeldamatut“ (aimdust sellest „mõeldamatust“ võib saada, kui lahutada püsivalt tänasest reaalsusest eilne).

Teaduses on tuntud Isaac Newtoni poolt kuulsaks tehtud ütlus, et me näeme kaugemale, sest saame seista hiiglaste õlgadel. Ka Euroopa Liiduna sisenesime sellesse kriisi tugevamalt, sest meil on mitme eelmise kriisi kogemus ja seni katsetamata süsteemid on katsetatud ja remonditud (majanduslik turvavõrk koos liimesriikide sammudega küündib kuu-poolteist hiljem keskpanga hinnangul juba kokku ligi neljale triljonile eurole, mis on ainult n-ö eluspsüsimiseks astunud meetmete maht). Seega on esimene küsimus alati, kui tugevad, vastupidavad, kriisikindlad ja nõtked me tegelikult oleme ja mis tuleks ette võtta, et oleksime võimaluste piires tugevamad. Kas ressurside, kaupade, teenuste, kapitali, inimeste ja andmete asemel hakkavad kõige vabamalt liikuma vaid viirused ja tõved? Kas kõik lihtsad ja keerulised tööd tuleb nüüdsest ise ära teha ilma võõrale usaldamata ja on see üleüldse võimalik? Kas inimkond saab enda ees seisvatele planeedi-skaalal väljakutsetele leida lahenduse ilma koostöota ja ka

ilma Euroopa eestvedamiseta? Vaevalt küll ning ka maailm vajab Euroopat. Kuid samamoodi jätkata ei saa, sest kui usaldus ei ole ka just päris katki, siis on ta kindlasti tõsiselt kannatada saanud. Raske on uskuda, et – nii nagu veterinaar- ja toiduohutuse puhul – hakkavad nüüd kitlites hiinlased, venelased või jumal teab kes käima juhuvalimi alusel teises riigis kaapeteste või selle kattevarjus hoopis midagi muud tegemas. Kriis on näidanud ka need „humanitaarpoliitika“ paleused kätte. Elementaarne vastus peaks ju olema tugevamad multilateraalsed institutsioonid ja riike paremale käitumisele motiveeriv reeglite süsteem, aga nendegi seis polnud juba enne kriisi just kiita. Ja kui valed andmed lähevad sisse, siis on selge, et ka valed järeldused ja otsused tulevad süsteemist välja – prügi läheb sisse ja prügi tuleb välja. Tervisevaldkonnas maksab vassimine aga elusid ning pandeemias juba palju elusid, mistõttu on usalduse taastamisel kõige olulisem roll kõigi muude hüvede taastumieks.

Majanduslik kitsikus võib haiguspuhangu järel kasvatada protektsionismiohtu ja seega taastumist veelgi edasi lükata. Üks järjekordne aabitsatõde saab ilmselt samuti üle kinnitatud ka selles kriisis – et midagi kinni panna on märksa lihtsam kui suletut uuesti lahti teha. Piirid tuleb avada ikka mõlemalt poolt piiri, sest piirid on rohkem topeltuks kui sirm või kardin, mille saab lihtsalt eest lükata ja päikese sisse lasta. Seega on mõistlik eeldada, et globaalne küla jääb globaalseid külalisi veel mõnda aega ootama ning küllap tuleb eurooplastel avamise järel veel mõnda aega taluda kõõrpilku. Meie õnneks on Euroopa Liit muuhulgas ka rahvusvahelise koostöö ja üleilmastumise laboratooriumi ehk standardiseadjana oma sisemise ülesehituse tõttu siin kõigest muust maailmast üpris pika sammu ees. Aastate pikkuse tiheda koostöö ja meetmetega loodud vastastikune usaldus on üpris kõrge. Suuremal osal Euroopa riigijuhtidest on esimeseks

tööks muretseda üksteise telefoninumber, et luua usaldav ja isiklik suhe. Sama on ka mitu korrust allpool. Ei ole ühte telefoninumbrit, nagu ekslikult soovis Henry Kissinger, aga on kõigi numbrid ja „helistada“ (tekstida, sõnumeerida, messida, tiktokkida, *facetime*’ida, *whatsapp*’ida, *snapchatt*’ida, suumida ja nüüd jälle ka *skaipida*) võib põhimõtteliselt igal ajal, kui on vaja. Me teame, mida Euroopa teeb, kuidas ta teeb ja millal ta teeb. Mitte ilma asjata ei ole Euroopa Liidu trofeede kapis ainsa trofeena Nobeli rahupreemia, mis asub liikmesriikide koostööd sümboliseeriva Euroopa institutsiooni Justus Lipsiuse fuajees kõigile näha. Sestap näib, et ajutiselt sulgunud piirid avanevad esmalt Euroopa sees omavahel (kus mujal

***Hoides kinni seisukohast,
et Euroopa kodanike
tervise eest vastutavad
riigid, võtsime eneselt
võimaluse leida ühiseid
ja paremaid
lahendusi koostöös.***

on nad üldse avatud?) ning selle käigus mõeldakse läbi ka usaldusmeetmete- ja solidaarsussüsteem, kriisi- ja vastumeetmed, investeeritakse tervishoiusüsteemi vastupanuvõimesse ning meditsiinivahendite tootmisse ja varudesse. Võib-olla tuleb siit järjekordne koostööstandard maailmale ja maailm saab jälle toimida ka enne lausvaksineerimist või karjaimmuunsust.

Võib-olla kingitakse selle ponnistuse tulemusel ja Alfred Nobeli mälestuse austamiseks maailmale ka vaktsiin, kes seda hetkel teab, aga loodan, et mul on õigus.

Liikmesriikide tegevusvabadust kiivalt kaitsev lähimuspõhimõte (subsidaarsusprintsip) ja omale reserveeritud ainupädevus tervisevaldkonnas ei ole ega pea olema siiski autarkia-hullusärk. Koostöö on võimalik ka siis, kui põhi-vastutuse rahvatervise eest on endale reserveerinud liikmesriigid. Tagantjäreli tark olles on meie õppetund kahtlemata see, et me probleeme selliselt tarastades ja neist kiivalt kinni hoides – ehk rahva tervise eest ainuvastutavad riigid – võtsime eneselt võimaluse leida ühiseid ja paremaid lahendusi koostöös. Selge, et enam ei ole võimalik niimoodi jätkata, sest lahenduste ja süsteemi puudumise ilmne ja ka veel ilmnemata negatiivne mõju on mitte ainult meie elule ja tervisele, aga ka majandusele, ühiskonnale ja kõigi meie õigustele ja vabadustele kodanikena üpris laastav. Omamata 26. aprillil esmastest hinnangutest enamat teavet, kas viirus jääb meiega pikalt ja püsivalt ning kui kaugel on vaktsiin või püsiv ja laiahaardeline tööpuudus, on Euroopa kriisikindluse ehitamine vältimatu, kiireloomuline ning tegemist on ka tulevikku silmas pidades hetkel prioriteetide prioriteediga. Arvestades siseturu olulisust kõigi liikmesriikide majanduse taastumisel, on kriis selgelt sümmeetriline, mistõttu lähiajal esitatakse Euroopa Liidu pikaajalise eelarve muudatused (mai alguses) seda ka esikohal käsitlevad. Me teame juba hetkel, et hoolimata nüüdseks juba üle 300 000 koroonaviirusesse surnust⁶ üle ilma, on koroonakriisi näol tegemist siiski hoiatuse ja meeldetuletusega, sest viirus oleks võinud olla ka palju surmavam. Sama probleemide ring pädevuse ja vastutusega

nagu tervisekriisis, varjutab ka võimalusi arendada Euroopa ühist välispoliitikat või kaitsepoliitikat, kuid analüüsida ja järeldusi teha on võimalik ka ilma analoogilise kriisikogemusest. Euroopast ei saa oma ajaloolise kogemuse tõttu küll kunagi enam maailma sandarmid, kuid maailmas on palju olulisi rolle, mida saab täita ka Euroopa. „Me kas hoiame kokku või tõmmatakse meid kõik ükshaaval oksa,“ on lause sünniakti juures, mida ka eurooplased võiksid Benjamin Franklini pärandist mäletada. Ning isegi kui Euroopa kollektiivkaitses on kandev roll Põhja-Atlandi alliansil NATO, jääb eurooplaste kaitsmine ja esindamine maailmas põhiosas ikka eurooplaste eneste mureks. Maailm meie ümber aga kasvab jõudsalt. Praegune kriis käivitas küll ühtse konsulaarabi, aga ei kutsunud esile Euroopa Liidu kuulsate solidaarsusmehhanismide (ELTL artikkel 222 solidaarsusklausli ja ELL artikkel 42(7) vastastikuse abistamise klausel) käivitamist. Erakorraline vastus ajalooliselt suurima eelarvepanuse näol on õnneks võimalik ehitada õiguslikult 1973. aasta naftakriisi kogemusele, mis on kätketud ELTL artiklisse 122 (Aluslepingud). Kas see tähendab nüüd ühtlasi seda, et me oleme ajaloo suurima seisaku tõttu solidaarsuse künnise tõstnud nii kõrgele, et allapoole seda künnist jääb seisma igaüks enda eest, mitte üks kõigi ja kõik ühe eest ning üldistatud kriisis ei ole ühiskaitset loota? Kõik need ja seotud küsimused (kriitiliste võrkude vastupidavusvõime, tehnoloogiline ristsõltuvus, vastupanuvõime hübriidohtudele, tarneahelate tugevus jne) vajavad mugavustsoonist ja vati seest aga ka turukeskseks taandunud mõtteviisist väljatulekut ning tõsist kriisijärgset kollektiivset analüüsi ja vastust, kui soovime, et häirekella asemel ei lööks meile kirikukell. Sest Euroopa ei ole müügiks. Meie looduskeskond ja tehnoloogiline tehiskeskond peavad saama samuti selle mõtteviisi ja analüüsi oluliseks osaks, et me ei saaks oksa, millel ise koos tulevaste põlvkondade istume.

⁶ Ajakirja trükkimise ajal oli koroonaviirusesse nakatunutest kogu maailmas surnud 357 500 inimest. (Toimetis)

Ettevalmistused
Kadrioru lossis
28. septembril
2017 toimunud
pidulikuks
õhtusöögiks

Foto: Arno Mikkor
(EU2017EE)

Euroopa
Ülemkogu
eesistuja
Donald Tusk
ja peaminister
Jüri Ratase
antud pidulikul
õhtusöögil
Kadrioru lossis
28. sep-
tembril 2017
Rumeenia
president
Klaus Werner
Iohannis,
Jüri Ratas ja
Donald Tusk

Foto: Arno Mikkor
(EU2017EE),
Välisministeerium

KOKKUVÕTE

Endise Saksa kaitseministri Ursula von der Leyeni kuulsale eelkäijale – Preisi kindralstaabi ülemale Helmuth von Moltkele – kuulub ütlus, et ükski operatsiooniplaan ei pea vastu esimest kohtumist vastasega. Seda ütlust täiendab mõistagi Briti peaminister Harold Macmillanile omistatud vastus ajakirjaniku küsimusele,

et mis väärab valitsuste kurssi kõige enam: „Sündmused, mu armas poiss, sündmused“. Nii on ka uue Euroopa Komisjoni algus olnud mitte lihtsalt demokraatia pidupäevale järgnev jalutuskäik pargis, vaid üpris sündmusterohke katsumus. Euroopa Ülemkogu uueks institutsionaalseks tsüklilis kinnitatud „Uus strateegiline

tegevuskava 2019–2024⁷ ning Ursula von der Leyeni parlamendikõnedes kajastuv valimisprogramm on hetkeks vajunud tagaplaanile, isegi kui neis kirjeldatud strateegilised vajadused ja väljakutsed ei ole kaotanud oma aktuaalsust.

Esmalt olid 2019. aastal juba parajad katsumused nii institutsioonide enda juhtide leidmisel juba enne valimisi kui ka koalitsiooni moodustamisel Euroopa Parlamendis nende nimetamiseks peale valimist, kuivõrd muutus senine poliitiline tasakaal ning uuenes mitte ainult poliitiline ja geograafiline tasakaal, aga ka tervelt kaks kolmandikku senisest Euroopa Parlamendi koosseisust. Ainus juba silmanähtav muutus on Briti

***Sõjajärgne Euroopa
ehitati söele ja terasele,
sama hästi võib öelda, et
21. sajandi esimese poole
ehitusklotsid on
puhas energia ja
andmed.***

rahvasaadikute puudumine Euroopa Parlamendist. Põhimõtteliselt ei ole uue parlamendi olemuse kohta siiski ka aasta peale valimisi palju veel öelda, sest seadusandlik ja igapäevane töö oli alles korralikult käivitumas, kui koroonakriisi sisse löi. Ametikohtade määramisel puhkenud tüli jäi hõõguma tuha alla ega kannata samal viisil kordust, riskimata lüüa kiilu valitute

ja valijate vahele. Igal juhul on selge, et parlamendi esimesel poolajal („enne ekvaatorit“) tuleb panna paika mängureeglid järgmisteks valimisteks, sest selline arutelu ei saa toimuda aktiivse kampaania ajal. Euroopa Liidu kodanikukonsultatsioonid, mis pidid muuhulgas selle protsessi käivitama, on loodetavasti võimalik läbi viia pärast koroonakriisi.

Olulisim käimasolev töö nii liikmesriikidele kui ka institutsioonidele on jätta praegune kriis võimalikult kiiresti selja taha ning taastada Euroopa vabaduste kõrval ka Euroopa majanduse vereringe, sest järgmisest aastast alates ei ole Euroopa Liidul ei pika- ega ka lühiajalist eelarvet. Ameerika presidendivalimised aasta teises pooles on otsustavad, milline on „Lääs“ ning millises rollis jätkab USA kliimamuutuste ja tehnoloogiaplatvormide teemal. Kuigi koroonaviirus on andnud planeedile hingetõmbepausi, on see ka samas nullinud suure osa kliimadiplomaatiat Euroopas, aga veel enam maailmas, nihutades Glasgow'sse plaanitud kliimakonverentsi aasta võrra edasi. Majanduse seiskumise tõttu kadunud sudupilved on kõigest ajutine leevendus kliimakriisile. Nagu ka mitmekordistunud andmemahud ja e-kaubanduse käibed on vaid kriisi ilming, sest näitavad ainult osaliselt uue tööstustehnoloogia kasutamata potentsiaali. Võib-olla paneb teadvustamine, et ilma digitehnoloogiata oleks mitte ainult kriisi, aga ka ühiskonna juhtimine olnud märksa keerukam, Euroopat ennast seesiselt ja maailma üldisemalt tegema märksa suuremat panust ka enese virtualiseerimiseks avateenustes, tööstuses, hariduses ja mitmel pool mujal. Ka Eestil on, mida maailmale pakkuda ja mida maailmalt õppida. Võimalused, mis end rohe- ja digirevolutsioonis peidavad, püsivad endised ja selle kaksisrevolutsiooni muutmine uue majanduskasvu ja ühiskondliku kasvu strateegiaks on vältimatu. Rahu, planeedi keskkonnaseisundi, maailmakaubanduse ja multilateraalsuse eest seisjana on Euroopal loomulikult

⁷ Septembris 2017 Kadrioru kunstimuuseumis toimunud Euroopa Liidu valitsus- ja riigijuhtide õhtusöögil alanud protsessi tulemusel valminud ja 20.06.2019 kinnitatud tegevuskava (Euroopa Ülemkogu 2019).

eriline vastutus oma naabruses, aga ka üleilmse fragmenteerumise pidurdajana. See endale püstitatud ajalooline missioon muudab keeruliseks Ivan Krastevi avaldatud arvamuse elluviimise, et Euroopa peaks muutuma kirikust kloostriks, mis ennekõike tegeleb iseendaga ega ürita maailma enda näo järgi voolida (Krastev 2019).

Sõjajärgne Euroopa ehitati sõele ja terasele ning sama hästi võib öelda, et 21. sajandi esimese poole ehitusklotsid on puhas energia ja andmed. Kuid kriisid karastavad, Euroopa Liidu kauge eelkäija sõe- ja teraseühendus, mille sünniakti Schumani deklaratsiooni sünnipäeva näol 9. mail 1950 tähistame iga aasta Euroopa päevana, sündis samuti kahe suure sõja

õppetundidest ja vajadusest ehitada üles sõjajärgne elu. Küllap võiks Euroopa Liidu lugu kirjeldadagi ühtlase kriiside jadana ning igal selle arengu võtmesündmusel on taustal mõni kriisivari. Selles varjuteatris on kindlasti ja alati ühel kõige prominentsemal kohal NSVLi ja selle bütsantsliku õigusjärglase juhid. Tõtt-öelda on kurjuse impeerium selle loomise hetkest alates olnud Euroopa antipood, isegi kui Lääne-Euroopa ohutaju on Berliini müüri nihkumisega Euroopa südamest tuhandete kilomeetrite kaugusele itta paratamatult vähenenud. Käesolev koroonakriis on hea näide, mis võib juhtuda, kui valvsus kaotada. See kogemus tuleb nüüd muuta ühtsuse, solidaarsuse ja kriisikindluse kasvatamiseks.

KASUTATUD ALLIKAD

- ALUSLEPINGUD. (s.a.). EUR-Lex. Kehtivad aluslepingud. – <https://eur-lex.europa.eu/collection/eu-law/treaties/treaties-force.html?locale=et>
- BARZINI, L. (1983). The Europeans. New York: Simon and Schuster.
- BRAGUE, R. (2018). Euroopa, rooma tee. EKSA.
- CLOOS, J. (2019). Spitzenkandidaten: A Debate About Power and About the Future Development of the EU. – Egmont, European Policy Briefs, September, 56. – <http://www.egmontinstitute.be/content/uploads/2019/09/EPB56.pdf?type=pdf>
- EUROOPA LIIDU PÕHIÕIGUSTE HARTA. (2012) – Euroopa Liidu Teataja, C 326/02, 26.10. – <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/ET/TXT/?uri=celex%3A12012P%2FTXT>
- EUROOPA ROHELINE KOKKULEPE. (2019). Komisjoni teatis Euroopa Parlamendile, Euroopa Ülemkogule, Nõukogule, Euroopa Majandus- ja Sotsiaalkomiteele ning Regioonide Komiteele. COM (2019) 640 final. Brüssel, 11.12. – https://ec.europa.eu/info/strategy/priorities-2019-2024/european-green-deal_et...
- EUROOPA ÜLEMKOGU. (2019). Uus strateegiline tegevuskava 2019–2024. – <https://www.consilium.europa.eu/et/press/press-releases/2019/06/20/a-new-strategic-agenda-2019-2024/>
- EUROOPA ÜLEMKOGU AVALDUS. (2020). Euroopa Ülemkogu liikmete ühisavaldus. Brüssel, 26. märts. – <https://www.consilium.europa.eu/media/43082/26-vc-euco-statement-et.pdf>; <https://www.consilium.europa.eu/et/press/press-releases/2020/03/26/joint-statement-of-the-members-of-the-european-council-26-march-2020/>
- EUROPEAN COMMISSION. (2020). Proposal for a Regulation of the European Parliament and of the Council Establishing the Framework for Achieving Climate Neutrality and Amending Regulation (EU) 2018/1999 (European Climate Law). COM(2020) 80 final 2020/0036. Brussels, 04.03. – https://ec.europa.eu/info/sites/info/files/commission-proposal-regulation-european-climate-law-march-2020_en.pdf
- EUROPEAN COUNCIL. (2020). Joint European Roadmap Towards Lifting COVID-19 containment measures. 15.04. – <https://www.consilium.europa.eu/et/policies/covid-19-coronavirus-outbreak-and-the-eu-s-response/>; https://ec.europa.eu/info/sites/info/files/communication_-_a_european_roadmap_to_lifting_coronavirus_containment_measures_0.pdf
- IPCC (2018). Global Warming of 1.5 oC. Special Report. – <https://www.ipcc.ch/sr15/>
- JÄRVENPÄÄ, P., MAJOR, C., SAKKOV, S. (2019). European Strategic Autonomy: Operationalising a Buzzword. – RKK (ICDS) Publications, October 28. – <https://icds.ee/european-strategic-autonomy-operationalising-a-buzzword/>
- KOMISJONI TEATIS EUROOPA ÜLEMKOGULE. (2008). Euroopa majanduse taastamise kava. KOM(2008) 800 lõplik, Brüssel 26.11. – <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/ALL/?uri=CELEX:52008DC0800>
- KRASTEV, I. (2019). Pärast Euroopat. Tallinn: Varrak.
- MIDDELAAR, L. van. [2014]. Teekond Euroopasse: kuidas kontinendist sai liit. Eesti Maailmavaate Sihtasutus.
- MILWARD, A. S. (2000). The European Rescue of the Nation State. 2nd Edition. Routledge.

ROOMA DEKLARATSIOON. (2017). 27 liikmesriigi ning Euroopa Ülemkogu, Euroopa Parlamendi ja Euroopa Komisjoni juhtide deklaratsioon. 25. märts. – <https://www.consilium.europa.eu/et/meetings/european-council/2017/03/25/>; eesti keeles: <https://www.valitsus.ee/sites/default/files/sn00035.pdf>

RÜÜTEL, A. (2013). Kõne lipuheiskamise tseremoonial seoses Eesti ühinemisega Euroopa Liiduga. 1. mai 2004. – M. Keskspaik (koost). Eesti ajaloolised kõned. Tallinn: Skymarket OÜ.

SANDEL, M. J. (2012). What Isn't for Sale?. – The Atlantic, April. – <https://www.theatlantic.com/magazine/toc/2012/04/>

SANDEL, M. J. (2013). What Money Can't Buy: The Moral Limits of Markets. Farrar, Straus and Giroux.

SEI. (2019). Eesti kliimaambitsiooni tõstmise võimaluste analüüs. Stockholmi Keskkonnainstituudi Tallinna Keskus (SEI Tallinn). September. – <https://www.sei.org/publications/eesti-kliimaambitsiooni-tostmise-voimaluste-analuus/>

SNYDER, T. (2011). Veremaad. Euroopa Hitleri ja Stalini vahel. Varrak.

SNYDER, T. (2019). Europe's Dangerous Creation Myth. In Western Europe, Nationalism isn't Conservative – it's Radical. – Politico, 01.05. – https://www.politico.eu/article/europe-creation-project-myth-history-nation-state/?fbclid=IwAR1k1eQ-JysoL1Kn-BikMhcVX_AuoN0N-whki-lzT9SDWFX6TMA56ii3EphY

STANDARD EUROBAROMETER 91. – https://data.europa.eu/euodp/en/data/dataset/S2253_91_5_STD91_ENG

UNGER, M. R. (2019). The Knowledge Economy. Verso.